мәмлекет физикалық тәрбия ҳәм спорт университети Нөкис филиалы, Самарқанд ветеринария медицинасы, шарўашылық ҳәм биотехнологиялар университети Нөкис филиалы, Наўайы мәмлекет таў кәншилик ҳәм технологиялар университети Нөкис филиалы, Өзбекстан мәмлекет Консерваториясы Нөкис филиалы жасларға тәлим берип келмекте. Ҳәзирги күнде Нөкис қаласының экономикасы қурылыс индустриясы, химия, фармацевтика ҳәм азық-аўқат, электротехника санааты тараўларына кәнигелескен. 51 Мектеп, 15 Китапхана, 10нан артық ден-саўлықты сақлаў мәкемелери, 5 мешит бар. Ҳәзирги күнде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң саны 203 ге жеткен. Соннан 57 мәмлекетлик, 1 мәкемеге қараслы, 9 мәмлекетлик-жеке шериклик, 11 жеке меншик ҳәм 25 шаңарақлық мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери бар.

Ири санаат карханалары саны 5 ке жетти. Олар: Nókis vino zavodı AJ, “Uz - Kor Gaz Chemical” ҚК, "Qaraqalpaq suw T” МЧЖ, Qaraqalpaqstan Respublikası "Taza aymaq” DUK, "Kommunallıq ıssılıq orayı" УК. Ал, 44 қоспа карханалар, 690 киши санаат карханалары, 462 бизнес субъектлери ис алып бармақта.

Экспорт көлеми – 10,1 млн. долларды қурады. Жыллық аймақлық экспорт әмелде – 10,1 млн., доллардан асты. “Ҳар бир семья исбилермен” дәстүри тийкарында 46 млрд 254 млн., сўмлық кредитлер ажыратылды. Қалада аўыл хожалығы тараўыда рауажланбақта. 2022-жыл 1 июль жағдайына ири шахлы қарамаллар саны 9,0 мың басқа жетти. Экономиканың раўажланыуында, миллетлерара дослық, өз ара дослығын беккемлеўде Нөкис халқара аэропортының роли жүдә үлкен болып есапланады.

Бир қатар илимпазлардың пикири бойынша Нөкис атамасы (топоними) Нузкат, Нузкас сөзлеринен, яғный «жаңа қоныс, қорған» сөзлеринен келип шыққан Нускас, Нускат топоними биринши рет XI әсирде автор Якут тәрепинен атап өтиледи, ол Нузкастың Хорезмдеги Журжанияға жақын қала екенлиги жөнинде жазады. Нуз хорезм тилинде «жаңа» деген мәнини аңлатады. Демек бул «жаңа ҳәўли» деген мәниге жақын келеди. Түркменстанның илимпазларының пикири бойынша орта әсирдеги Нузкас, Нузкат сөзлери ўақыттың өтиўи менен Нөкис сөзине айланған. Хорезмниң әййемги пайтахты ҳәзирги Беруний аймағында жайласқан Кат атамасыда Кат сөзинен (Касоның соңғы ўақыттағы варианты) келип шыққан. Бул демек Каттан кейин Әмиўдарьяның төменинде пайда болған қала Жаңа Кат атамасын алды дегенди билдиреди. Солай етип, усы атама өзи пайда болған ўақыттан баслап төмендегидей фонетикалық өзгерислерге ушырады: Нузкат—Нузкас—Нөкис, булар лингвистикалық көзқарастан аңсат түсиндириледи.

Грецияның дәреклеринде Әмиўдарьяны Оксус, Укус деп атаған. Ибн Хаўкалдың мағлыўматлары бойынша усы сак-массагет атамалары X әсирге дейин келген. Ҳәтте жақын ўақытқа дейин Әмиўдарьяның ҳәзирги Хожели, Ленинабад Хам Қоңырат районларының аймағынан өткен ҳәм Арал теңизине қуйған әййемги тармақларының бири Өгиз дарья деп аталған. Сондай-ақ Өгиз көл, Өгиз аўыл атамалары болған. Усы бирбирине уқсас атамалар тийкарында әййемги Әмиўдарья –Оксус—Укузден Өгиз, Нөкис атамалары келип шықты деп болжаў мүмкин.

Бул теманы және даўам еттириў мүмкин, неге дегенде бир мақалада Нөкис қаласының жетискеликлерин толық қамтып алыў қыйын.

Әдебиятлар

1. Айимбетов Н. Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлимине 50 жыл. // Вестник ККО АН РУз. 2010. №1. 24-б.
2. Джумашев А., Нуржанов С., Уразова Л., Таджиева Р. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис: «Илим», 2018. 109-б.
3. Камалов Қ. Илимли елге нур жаўар. – Нөкис: “Илим”, 2010. 10-б.
4. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2003. 515-б.
5. Қарақалпақстан республикасының мәмлекетлик орайлық архивы. М . 515. фонд, 1 – опись, 5 дело, 346-б.
6. Қарақалпақстан Республикасы Мәдeният ўазирлиги архиви. 1993 жыл есабаты. – 352-б.
7. Туракулов О. Жемчужина на берегу Джайхуна. / «Вести Каракалпакстана». 2012. 1 май; Қурбанова А. Данқ таратқан музей. / “ Еркин Қарақалпақстан”. 2016. 30 сентябрь; Усы жерде. Виртуальный тур. Государственный музей искусств Республики Каракалпакстан им. И.В.Савицкого.
8. Қарақалпақстан республикасының пайтахты Нөкис қаласына 60 жыл. Х.Есбергенов, А.Қощанов, П.Муратова, В.Н.Ягодин. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 36-б.
9. Қарақалпақстан республикасы Ўазирлер кеңесиниң кунделикли архивы. 2022.
10. Нөкис қаласы ҳакимиятының кунделикли архивы. 2022.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Нукус шаҳрининг пойтахт шаҳар бўлиб ташкил этилганидан бошлаб, ҳозирги давргача бўлган тарихи қисқача берилди. Нукус шаҳрининг Республика тараққиётидаги ўрни алоҳида бўлиши билан бирга, ҳозирда унинг ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-маърифий ривожланган шаҳар сифатидаги ўрни алоҳида фактлар билан кўрсатилди. Ҳақиқатда мазкур даврда Нукус шаҳри билим ва маданият марказига айланди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье кратко представлена история города Нукуса со времени его основания как столицы до настоящего времени. Уделено внимание на особое место его в развитии республики, отдельными фактами показано его роль в социально-экономическом и социально-образовательном развитии государства. Фактически за это время город Нукус стал центром знаний и культуры.

SUMMARY. This article briefly presents the history of the city of Nukus from the time of its foundation as the capital to the present. Attention is paid to its special place in the development of the republic, its role in the socio-economic and socio-educational development of the state is shown by separate facts. In fact, during this time, the city of Nukus became the center of knowledge and culture

ДАВРИЙ НАШРЛАРДА ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИ ҚОРАҚАЛПОҚЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ХУҚУҚИЙ АҲВОЛИГА ОИД АЙРИМ МАЪЛУМОТЛАР (XIX АСРНИНГ СЎНГГИ ЧОРАГИ – XX АСР БОШЛАРИ)

А.А.Абдуллаева –*ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Туркистон, Хива, Амударё бўлими, савдо марказлари, Орол флотилияси, ҳуқуқ тизими.

Ключевые слова: Туркестан, Хива, Амударьинский отдел, центры торговли, Аральская флотилия, правовая система.

Key words: Turkestan, Khiva, Amudarya department, trade centers, Aral flotilla, legal system.

Туркистонда, Жанубий Оролбўйи, яъни хусусан Амударё бўлимида Россия империяси босқини даврида кенг тарқалган ва ягона империя сиёсати тарғиботчиси ҳисобланган расмий газета «Туркистон қайдномалари»да (Туркестанские ведомости) ўлкада юз бераётган барча ҳодиса ва воқеалар ҳақида маълумот берилган. Матбуот орқали ҳам ўлкани маъмурий жиҳатдан бошқариш бўйича аниқ бошқарув тизими ташкил этилганлигини кўриш мумкин. Бу борада Жанубий Оролбўйида ўзига хос равишда бошқарув тизимини яратиш бўйича ҳам ўз

саҳифаларида чоп этилган мақолалар, эълон ва буйруқлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Туркистон қайдномалари»да А.Л.Кун мақоласи[1] ҳам диққатимизни тортди. Унинг ёзишича, Хива хонлигида уч хил солиқ – пул солиғи, натурал солиқ ва ишлаб бериш солиғи, шу билан бирга қўшимча ўрмондан ўтин олганлиги учун тутун пули ҳам тўланган. Шунингдек, Хива хони армияси учун маҳаллий аҳоли от, ўқ-ёроғи ва барча анжомлари билан 2000 аскар тайёрлаб берган [2].

А.Л.Кун савдо-сотиқ масалалари ва уни ривожлантириш учун мумкин бўлган шароитлар, савдо марказлари ҳақида ҳам тегишли фикр-мулоҳаза юритган. У Чимбой билан билан бирга қадимги Кат қальаси қолдиқлари ўрнида Шайх Аббос Вали зиёратгоҳи мавжудлиги, бу ерда 1873-1874 йиллари 200 дан ортиқ хонадан, 15 та дўкон, 2 та масжид ва 2 та мадраса фаолият юритганлигини ёзади [3].

«Туркистон қайдномалари» газетасининг 1875 йил 21 январдаги сонида [4] Чимбой шаҳри ҳақида жуда қизиқарли материалларни учратиш мумкин. Масалан, ўша даврда Чимбой шаҳрида 500 га яқин оилада 2500 га яқин одам истиқомат қилган. Чимбойда 8 та масжид, 3 та мактаб, олий училище деб номланган-мадрасалар сони 2 та бўлган. Бунда, асосан қуръон китобини ўрганишган. Китоблар асосан Қозон шаҳридан татарлар томонидан келтирилган. Қуръон китоби варақлаб ҳам сотилган. Китобнинг бир варағи 20 тийин бўлган. Ёғоч бозори, от бозори, нон бозорлари бўлган. 380 га яқин савдо расталари мавжуд бўлган. Шундан: 28 та гўшт, 29 та балиқ, 14 та нефть маҳсулотлари, 23 та оёк кийимэтик, 11 та нон, шунингдек, 102 та чой, қанд, тамаки, 28 та ҳунармандларнинг қўлда ясаган темир буюмлари ва бошқа расталарда савдо-сотиқ авж олган.

Ўша пайтда метрополияни энг қизиқтирган соҳалардан бири баликчилик эди. Бу соҳага жуда катта эътибор қаратилган ва ривожлантириш учун ҳар томонлама ўрганиш ишлари ҳам олиб борилган.

«Туркистон қайднома»сининг 1874 йил 8 октябрдаги 40-сонидаги «Орол флотилияси» деб номланган мақолада [5], Орол денгизида, Амударё ва унинг ирмоқларида қайиқ ва флот яхши ҳаракатланиши учун Кораўзак дарё ирмоғини тозалаш кераклиги айтилган. Флотилияни рус ҳарбийлари бошқарган ва баржанинг юк кўтариш имконияти 2000, 3500 пуд бўлган (1 пуд ҳозирги 16 кг 380 грамм А.А. ташкил этади).

«Туркистон қайднома»сининг 1890 йил 14 августдаги 33-сонидаги Орол ҳавзасида балиқ овлаш масаласига [6] бағишланган мақолада Орол денгизидаги балиқларнинг ҳар хил эканлигидан, ушбу ҳудудда балиқ саноатини ривожлантириш мумкинлигига эътибор қаратган. Сазан, суен (усачь), оқ марқа, сила (судак), оқ шабақ (лещ), лаққа (лапиш) ва бошқа балиқ турлари кўп бўлган. Орол денгизи ҳавзасида балиқ овлашдан кўра, Петро-Александровск шаҳри ҳудудида овлаш осонроқ ва арзонроқ тушиши ҳақида ҳам фикр юритилган.

Йиллик балиқ овлаш 26000 донага етган. Умумий балиқ овлаш, тарбиялаш, асраш бўйича Низом ҳали ишлаб чиқилмаганлиги ҳам айтиб ўтилган.

Ушбу газетанинг 1890 йил 7 августдаги 32-сонида [7] балиқ овлаш масаласига эътибор қаратиш билан, Орол денгизининг йилига 70 миллиметргача суви пасайиб, йўқолиб кетаётганлиги ҳам айтиб ўтилган. Демак бу ўша даврлардан бошлабоқ, Орол денгизи қуриб бораётганлигидан дарак беради. Нукусдан Петроалексантровскгача 200 га яқин қайиқларда балиқ овланилган. Мақолада дарё балиғи ширинлиги, кўл балиғидан лойнинг ҳиди келиши ҳақида ҳам айтилган.

Савдогарлар Орол денгизидан Астраханга балиқ олиб кетиш анча арзон тушишини, Астрахан балиқчилари Орол балиғидан олиб борган балиқлардан 100-200 фоиз фойда кўраётганига алоҳида аҳамият берилган. Боку орқали 13200 пуд балиқ, 486 пуд балиқ икраси жўнатилган. Балиқнинг сифати жуда юқорилиги билан ажралиб турган.

Ўша даврдаги таниқли сиёсатчилардан бири М.Фёдоровскийнинг тизимли равишда чоп этган мақолаларида ҳуқуқий бошқарув ишига оид фикр мулоҳазаларни кўриш мумкин. Масалан: «Туркестанские ведомости» газетасининг 1882 йилги 17-сонида номаълум муаллиф газетанинг аввалги 7 сонида М.Фёдоровскийнинг «Юридические заметки» мақоласи хақида қизиқарли фикр ва мулоҳазалар юритган[8].

«Туркистон қайднома»ларида ҳар хил мавзудаги эълонлар ҳам берилиб борилган. Айримларига мавзу ҳам қўйилмаган. Газетанинг «Норасмий бўлим» рубрикаси остида ҳам жуда кўп маълумотларни учратиш мумкин.

Газетанинг 1882 йил 4 майдаги 17-сонида «Норасмий бўлим» [9] рубрикасида эълон қилинган мақолада маҳаллий аҳоли орасида рус судлари фаолиятини кенгайтириш истаги билдирилган. Газетанинг 1882 йил 11 майдаги 18-сонининг норасмий хабарларида [10] Туркистон генерал губернатори девонхонасига Жанубий Оролбўйи, яъни хусусан, Амударё бўлими бошлиғи ҳар ойда билдирги, бир йилда бир марта кўрсатилган шаклда январь ойида ҳисобот бериб турганлиги айтиб ўтилган.

Шунингдек, Туркистон генерал губернаторлиги раҳбарияти томонидан ҳам турли-туман мазмундаги хат ва хабарлар ҳам берилиб борилган. Шулардан бири, ҳудудда амалга оширилаётган ишлар, тадбирлар ҳақида ҳам ўзига хос равишда ҳисоботлар бериб борилганлиги ҳам айтилган [11].

Мазкур газетанинг 43-сонида [12] Н.Михайловнинг, ушбу газетанинг 7-сонида М.Федоровскийнинг, 17-сонида номаълум муаллифнинг уезд судъяларининг кўчиб юриб тергов ва суд ишларини олиб боришлари ҳақида ёзган мақолаларига ўз фикр-мулоҳазасини билдирган.

М.Федоровский [13] ўзининг кейинги «Туркистон ўлкасида жиноят статистикаси» номли мақоласида 1880 йилдан бошлаб, аксариат терговчилар жиноий ишлар ҳақида ҳисоботини бермай қўйганлиги ёзилган, аммо бу ноаниқ фикр эканлиги кўрсатилган [14].

Газетанинг 1882 йил 2 ноябрдаги 43-сонида [15] Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан Амударё бўлимида фуқаролик таркибдан кўра ҳарбий халқ бошқаруви таркибида ишлаётганларни ишга олиш давлат хазинаси чиқимларини тежаши мумкинлигига генерал лейтенант Черняев эътибор қаратганлиги ҳақидаги материалларни учратиш мумкин.

Газетанинг 1882 йил 19 октябрдаги 41-сонида [16] Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан, Амударё бўлими бошлиғи Гротенгельм, Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан, Амударё бўлими судъялари Россия императори томонидан мукофотланиб турилганликлари ҳақидаги қизиқарли маълумотларни учратамиз.

«Туркистон қайдномалари» нинг 1908 йил 2 сентябрдаги сонининг «Маҳаллий хабарлар» [17] бўлимида 1908 йил 29 августида Петро-Александровск шаҳри ташкил этилганлигининг (21 август 1873 йил) 35 йиллигига бағи**шлаб** тадбир ўтказилганлиги айтиб ўтилган.

А.Вигоринцкий [18] «Мусулмон ҳуқуқи назарияси» ҳақида бир нечта мақолалар чоп этган. У мусулмон ҳуқуқининг пайдо бўлиши, унинг мазмун-моҳияти ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритган.

«Туркистон қайдномалари»нинг [19] норасмий қисмида тизимли равишда ҳисоботлар бериб борилган. «Туркистон қайдномалари»нинг [20] турли сонларида

Орол денгизи, Амударёда балиқ овлаш, унинг метрополия учун имкониятлари ҳақида жуда кўплаб мақолалар чоп этилган. Денгиз ва дарё орқали Амударё бўлими Россия империяси маркази билан боғланган. Амударё бўлимининг Петро-Александровск ва Чимбой шаҳарлари орасида тўғри йўл пайдо бўлди. Хивадан Шимолга – то Казалинск ва Перовскгача, Ғарбда Каспий денгизининг ўнг соҳилларигача, Жанубда Ашхабод ва Бухорогача, Шарқда Жиззах ва Тошкентгача йўл қурилган.

Шундай қилиб, «Туркистон қайдномалари» ва бошқа бир қатор ўша пайтда машҳур бўлган газета ва журналлардаги чоп этилган мақолалар Жанубий Оролбўйи халқлари ҳақида, хусусан, қорақалпоқлар тўғрисида, уларнинг яшаш тарзи, урф-одатлари, ушбу ҳудудга тегишли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий масалалар тизимли равишда ёритиб борилган. Энг асосийси, улар мазкур халқнинг тарихини янги материаллар билан бойитишда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Шу билан бирга, «Фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи журнали» (Журнал гражданского и уголовного права)да ҳам фуқароларнинг ҳуқуқларига бағишланган бир қатор мақолалар чоп этилган [21].

Гольмстен [22] Россияда қабул қилинган инсонлар ҳуқуқий меъёрларига тегишли бўлган қонун-қоидалар, унга қарам бўлган ўлкаларга ҳам тегишли эканлигига аҳамият берган.

А.Невский [23] ўз мақоласида округ судларида фуқаролик ишлари ҳаракатини тизимли равишда кўрсатувчи жадвални «ихтиро» қилган ва жиноятларни жиноятнинг турига қараб бўлиб кўрсатишни таклиф этган.

Туркистонда, шу билан бирга Амударё бўлимида олиб борилган суд ишлари бўйича ўзгаришлар ҳақида ёзган Н.Дингельштедтнинг [24] «Судебное преобразование в Туркестане» мақоласида мазкур соҳада олиб борилган туб ўзгаришлар баён этилган ва журналнинг бутун бир сони айнан ушбу масалага бағишланган.

«Рус Туркистони» (Русский Туркестан) [25] газетасининг Илова-Тўпламлари ҳам чоп этилган. Уларда ҳам ҳудудга тегишли маълумотлар йиғилиб, тўплам сифатида ҳам чоп этиб борилган.

Умуман олганда, Амударё бўлимида мазкур даврда дунёвий суд-ҳуқуқ тизими шаклланган. Шаҳар марказлари пайдо бўлиб, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик каби соҳалар ривожланган. Орол денгизида балиқ овлаш, балиқ савдоси амалга оширилган, ҳатто Боку, Астрахан ва бошқа шаҳарларгача балиқ етиштириб берилган.

Адабиётлар

1. Кун А.Л. Заметки о налогах в Хивинском ханстве. // Туркестанские ведомости. 1873 №32.
2. Кун А.Л. Заметки. Туркестанские ведомости. 1873 №33; Туркестанские ведомости. 1875 №10.
3. Кун А.Л. От Ургенджа до Ханков. Культурний оазис Хивинского ханства // Туркестанские ведомости. 1874. №14.
4. Амударьинский отдел. // Туркестанские ведомости. 25 январья. 1875.
5. Аральская флотилия. // Туркестанские ведомости. 8октября. 1874. № 40.
6. Рыболовство в Аральском бассейне. // Туркестанские ведомости. 14 август. 1890. №33
7. Рыболовство в Аральском море. // Туркестанские ведомости. 7 август. 1890. №32.
8. Отдел неофициальный. По поводу «Юридических заметок» г.Федоровского. // Туркестанские ведомости. № 17. 4-мая. 1882.
9. Отдел неофициальный. //Туркестанские ведомости. № 17. 4-мая. 1882.
10 Отдел неофициальный. // Туркестанские ведомости. № 18. 11-мая. 1882.
11. Циркуляры Туркестанского генерал-губернатора военным губернаторам и начальникам Зерафшанского округа и Амударьинского отдела // Туркестанские ведомости. № 18. 11-мая. 1882.
12. Отдел неофициальный. // Туркестанские ведомости. № 43. 2-ноябрь. 1882.
13. Отдел неофициальный. М.Федоровский. По поводу заметки Уголовная статистика в Туркестанском крае. // Туркестанские ведомости. № 33. 23 августа. 1883.
14. Фёдоровский М. Юридические заметки. // Туркестанские ведомости. № 33. 23-августа. 1883.
15. Неофициальный отдел. Циркуляр Туркестанского генерал-губернатора военным губернаторам и начальникам Зарафшанского округа и Амударьинского отдела // Туркестанские ведомости. № 43. 2 ноября. 1882.
16. Приказы по военно-народному управлению Туркестанского генерал-губернаторства. Отдел неофициальный. // Туркестанские ведомости. № 41. 19-октября. 1882.
17. Местные известия. // Туркестанские ведомости. 2-сентября. 1908.
18. Выгоринцкий А. Теория мусульманского права //. Туркестанские ведомости. 30-июля. 1910.
19. Отдел неофициальный. //Туркестанские ведомости.№ 18, 11-мая 1882г.
20. Аральская флотилия. // Туркестанские ведомости. 8октября. 1874. № 40; Рыболовство в Аральском бассейне. // Туркестанские ведомости. 14 август. 1890. №33; Рыболовство в Аральском море. // Туркестанские ведомости. 7 август. 1890. №32.
21. Гольмстен А. H.Tinsh Die Staatsanwaltschaft im dentschen Reichs-processr. Cht. 1883. – С.156–169. // Журнал гражданского уголовного права. Издание Санкт–Петербург год юридическое общество. Пятнадцатый. 1885 - книга I. Январь. 1885; Старый юрист. В память двадцатилетия судебной реформы. // Журнал гражданского и уголовного права. Год пятнадцатый. Книга – 2. Февраль. 1885. – С. 1-12; Невский А. Заметки. // Журнал гражданского и уголовного права. Год семнадцатый. 1887. Книга – 1. 1887. – С. 11–16.
22. Гольмстен А. H.Tinsh Die Staatsanwaltschaft im dentschen Reichs-processr. Cht. 1883. –С.156-169. // Журнал гражданского уголовного права. Издание Санк-Петербург год юридическое общество. Пятнадцатый. 1885 - книга I. январь 1885.
23. Невский А. Заметки. // Журнал гражданского и уголовного права. Год семьнадцатый. 1887. Книга – 1. 1887. –С. 11-16.
24. Дингельштедт Н. Судебное преобразование в Туркестане. // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 7. Разд. «Заметки». – С.-Петербург: 1892. –С.75.
25. Русский Туркестан. Сборник. Т.I. Приложение к газете «Русский Туркестан». Тип. Русский Туркестан. Т.1899. .

РЕЗЮМЕ. Амударё бўлимида Россия империяси босқини даврида кенг тарқалган ва ягона империя сиёсати тарғиботчиси ҳисобланган расмий даврий газеталардаги ҳудуднинг ижтимоий-ҳуқуқий бошқаруви соҳасига оид бўлган мақолалар, маълумотлар таҳлил этилган. Хусусан, ўлкадаги ҳолат, солиқ турлари, шаҳарлардаги савдо-сотиқ ривожи, «Орол флотилияси» фаолияти, балиқ турлари ва савдоси, ҳатто Боку, Астрахан ва бошқа шаҳарларгача балиқ етиштириб берилганлиги ҳақида ёзилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы статьи и сведения, касающиеся общественно-правового управления территорией в официальных периодических газетах, которые были широко распространены в период управления краем Российской империей и считались единственными пропагандистами имперской политики в Южном Приаралье, Туркестане. В частности, написано о положении в Амударьинском отделе, видах налогов, развитии торговли в городах, деятельности «Аральской флотилии», видах рыбы и торговле и даже о том, что были отправлены рыбы в Баку, Астрахань и другие города.

SUMMARY. This article reflects, analyzes articles and information related to the public and legal administration of the territory in official periodicals, which were widely distributed during the administration of the region by the Russian Empire and were considered the only propagandists of imperial policy in the South Aral Sea region, Turkestan. In particular, it is written about the situation in the Amu Darya department, types of taxes, the development of trade in cities, the activities of the Aral Flotilla, types of fish and trade, and even about the fact that fish were sent to Baku, Astrakhan and other cities.

ҚАРАҚАЛПАҚ МУЗЫКА КӨРКЕМ ӨНЕРИ ТАРИЙХЫНДА СИМФОНИЯЛЫҚ ОРКЕСТРДИҢ РАЎАЖЛАНЫЎ БАСҚЫШЛАРЫ

Р.Алланбаев – *Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист, доцент*
Өзбекстан мәмлекетлик консерваториясы Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: опера, мусиқа, оркестр, композитор, тарих, мусиқали драма.
Ключевые слова: опера, музыка, оркестр, композитор, история, музыкальная драма.
Key words: opera, music, orchestra, composer, history, musical drama.

Бүгинги күнде Жаңа Өзбекстанның келбетин қәлиплестириў, өз алдымызға қойған уллы мақсет – Үшинши Ренессанстың тийкарын жаратыў ҳаққында сөз болғанда, елимизде көркем өнер ҳәм мәдениятқа атап айтқанда, музыка көркем өнерине болған итибар, тарийхы, бүгини ҳәм келешегине болған мүнәсибет, сондай ақ, кейинги жылларда тараўдың раўажланыўына қаратылған бир қатар нызам, пәрман ҳәм қарарлар қабыл етилип, кең көлемли жумыслар әмелге асырылғанын атап өтиў керек.

Президентимиздиң 2022-жыл 2-февральдағы «Мәдeният ҳәм көркем өнер тараўын буннан былай да раўажландырыўға байланыслы қосымша илажлар ҳаққында»ғы қарары «халыққа, әсиресе, алыс аймақларда жасайтуғын пуқараларға мәдений дем алыў хызметлерин көрсетиў дәрежесин арттырыў, елимиздиң барлық аймақларында театр, цирк ҳәм басқа да түрдеги ғалабалық-мәдений ҳәм концерт-тамаша илажларын системалы түрде жолға қойыўда жаңа перспективаларды ашатуғыны сөзсиз ҳәм бул бағдардағы реформалардың жаңа стратегиясы қабыл етилип, турмысқа избе-из енгизилмекте» [1]. Бул қарарда улыўма билим бериў мектеплеринде жас әўлад миллий саз әсбапларымызды толық үйрениўи ушын зәрүр шараятлар жаратыў ҳәм Өзбекстан бойлап симфониялық оркестрлердиң концерт бағдарламаларын шөлкемлестириў айрықша атап өтилген. Бул жасларда миллий мийрасымыз ҳаққында билимлердиң қәлиплесиўине, руўхый дәрежесин арттырыўға хызмет етеди. Музыканы билген, руўхый жетик жигит-қызлардан ҳеш қашан жаманлық шықпайды.

Буннан тысқары, музыка сабағын терең үйретиў мақсетинде имканияттан келип шығып 4 саат сабақ енгизиледи. Сондай-ақ, 2022-2023-оқыў жылынан музыка әсбапларын үйрениў ушын керекли оқыў-методикалық қолланбалар, сабақлық ҳәм ноталар Мәдeният министрлиги тәрепинен ислеп шығылып, билимлендириў мәкемелерине жеткерип бериледи. Қарарға бола, дәслеп ҳәр бир музыка муғаллими бир музыка әсбабын шертиў көнликпесине ийе болса, енди 3 саз әсбабы бойынша билимге ийе болыўы шәрт екени белгиленди.

Қарақалпақстанда музыка көркем өнери бойынша профессионал жәмәәтиң қәлиплесиўинде Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында сахналастырылған музыкалы драма спектаклериниң орны айрықша болды. Музыкалы драмалар ушын киши қурамдағы унисон атқаратуғын сазенделер музыкалы драмаларды, концерт бағдарламаларын атқарыў ушын үлкен ўазыйпаны атқарып, нота менен шертетуғын сазенделер оркестрде хызмет еткен. Сол дәўирлерде қәнийгели сазенделер аз болыўына қарамастан дүнья классик саз аспаблары скрипка, виолончель, кларнет, турба, тромбонларда атқаратуғын сазенделер театрда жумыс ислеген. Олардан: Палўанияз Әбдижамилов, Жумамурат Янгибаев, Камал Меңдибаев, Алым Абдуллаев, Қурбанбай Есжанов, Люся Брохман, Турсымурат Утемуратов, Қурбанбай Наметуллаев, Махсет Көпжасаров, Алламурат Қошымбетов, Қалбай Төлегенов, Виктор Марюхин, Николай Мурманцев, Бахтияр Оразбаев, Замир Алламбергенов, Уразбаев Бахтияр, Александр Лосевский ҳәм басқада сазенделер усы оркестрде нота менен саз шерткен.

Театр репертуарында оркестр менен атқарылатуғын «Алпамыс», «Жайлаўда той», «Жалынлар», «Көклен батыр», «Қәдирдан доктор», «Сүймегенге сүйкенбе», «Айгүл-Абат», «Рәўшан» ҳәм тағы басқада музыкалы драма спектакллери тамашагөйлердиң нәзерине усынылған. Театрдың симфониялық оркестрин белгили дирижёрлар Алимжан Халимов, Әбдирейим Султанов, Сапарбай Палвановлар басқарып бирқанша спектакллердиң сахналастырылыўына өз үлеслерин қосқан.

Театр репертуары ушын композиторлардан: Виктор Шафраников, Фаттақ Назаров, Сайфи Жалил, Худайберген Турдықулов, Ғанийбай Аманиязов, Нажматдин Мухамеддинов, Алимжан Халимов, Әбдирейим Султанов, Сапарбай Палванов, Қурбанбай Заретдинов, Шарапатдин Пахратдиновлар музыкалы драмаларға музыкалар дөретип музыкалы драма жанрының рәўажланыўына үлкен үлеслерин қосқан.

1989-жылы театр Бердақ атындағы Қарақалпақ мәлекетлик музыкалы театры болып, көп жанрлы театрлар қатарына кирди. Демек, опера, балет, музыкалы драма ҳәм комедия, драма спектакллерин сахналастырыў мүмкиншилигине ийе болды. Театрға 53 штат бирлигинде бурынғы филармонияның симфониялық оркестри сазенделери ҳәм саз әспаблары толығы менен өткерилди. Актёрлар қурымында вокал актёрлары, драма актёрлары, хор, балет труппалары жумыс ислеп баслады. Театр сахнасында дүнья стандартына сай, музыка өнериниң шыңы, синтетик жанры опера шығармаларыда сахналастырылды. 1987-жылы биринши қарақалпақ миллий операсы «Әжинияз» (авторлары Н.Мухамеддинов ҳәм И.Юсуповлар) театр сахнасында қойылып тамашагөйлердиң алғысларын алған болса, 1989-жылы С.Юдаковтың «Майсраның ҳийлеси» операсы қарақалпақ тилинде, 1992-жылы С.Рахманиновтың «Алеко» операсы рус тилинде «Цыганлар» атамасы менен сахналастырылды. 1997-жылы Н.Мухамеддинов-тың биринши қарақалпақ балети «Айжамал» сахналастырылды. 2013-жылы «Тумарис» операсы (авторлары Қ.Заретдинов ҳәм И.Юсуповлар), 2015-жылы Қ.Заретдиновтың «Қырқ қыз» балети сахналастырылды. 2020-жыл «Халық ушын» операсының премьерасы болып өтти. Либретто авторы Кеңесбай Каримов, Операны сахналастырған режиссёр Мархабай Усенов, Спектакльдиң музыкалық жақтан басшысы ҳәм дирижёры, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Қурбанбай Заретдинов. Бул жанрларда дөретилген шығармалар қәнийгелердиң ҳәм тамашагөйлердиң жоқары дәрежедеги баҳаларын алыўға миясар болды. Бурынғы киши, толық емес, аралас саз әспаблары оркестр менен атқарылып киятырған, театр сахнасында жүрип турған «Сүймегенге сүйкенбе», «Үш бойдақ», «Бердақ», «Ақмақ патша», «Ғәрип ашық» музыкалы драмалары толық